

شکارچییانی که شکار شده اند | افسانه های ایران درباره کوسه چه می گوید؟

همشهری آنلاین: زهرا رفیعی: امروز روز جهانی آگاهی‌رسانی درباره کوسه‌هاست؛ موجودی که از میلیون‌ها سال پیش، بی‌صدا در آبهای جهان حکمرانی می‌کند. برخلاف تصویر هالیوودی از یک شکارچی بی‌رحم، کوسه‌ها نگیبانان پنهان تعادل دریا هستند؛ مرموز، باشکوه و امروزه، در خطر انقراض. به قول فریدون عوفی، پژوهشگری که بیش از دو دهه روی این موجودات افسانه‌ای کار کرده، کوسه‌ها برای انسان‌ها، نه تنها نمادی از خطر و قدرت، بلکه موجودی اسطوره‌ای با ویژگی‌هایی فرانسسانی است.

فریدون عوفی، پژوهشگر و عضو هیات علمی «موسسه تحقیقات علوم شیلاتی کشور» و عضو کمیسیون‌های بین‌المللی مدیریت اکوسیستم‌ها (CEM) و بقاء گونه‌ها (SSC) در منطقه غرب آسیا و اقیانوس هند و همچنین عضو گروه متخصصان کوسه ماهیان «اتحادیه جهانی حفاظت از طبیعت» (IUCN Specialist Group) است. او بیش از دو دهه بر روی غضروف ماهیان که کوسه ماهیان نیز جزوی از آنها هستند، مطالعه کرده و تحقیقات او و تیمش نشان می‌دهد وضعیت گونه‌های کوسه ماهیان نگران‌کننده‌تر از گذشته شده است. بر اساس تحقیقات او از میان حدود ۵۰۰ گونه شناسایی شده کوسه‌ماهی در جهان، بیش از ۳۷ درصد در رده تهدید قرار دارند (آسیب‌پذیر، در خطر، یا به‌شدت در خطر انقراض) که این عدد نسبت به سال ۲۰۱۴، که حدود ۲۵ درصد بود، رشد چشمگیری داشته است.

آرامش غواصی فریدون عوفی با کوسه در خلیج فارس

(منطقه حفاظت شده دریایی جزیره صبر ابونعیر امارات متحده عربی - فوریه ۲۰۱۶)

یک دهه حرکت به دره انقراض

روند عمومی نشان‌دهنده افزایش تعداد گونه‌های در معرض تهدید است و این شامل گونه‌هایی که در خلیج فارس و دریای عمان زندگی می‌کنند هم می‌شود. یعنی بسیاری از گونه‌هایی که در گذشته در رده «کم‌خطر NT» بودند، اکنون به رده‌های «آسیب‌پذیر VU»، «در خطر انقراض EN» و حتی «به‌شدت در خطر انقراض CR» منتقل شده‌اند. تحقیقات این پژوهشگر «موسسه تحقیقات علوم شیلاتی کشور» در سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد که تعداد ۹۰۷ گونه ماهیان در آب‌های خلیج فارس، تنگه هرمز و دریای عمان حضور دارند و از آن میان ۳۲ گونه کوسه ماهیان تأیید شده است. وضعیت فعلی نشان می‌دهد حدود ۷۰ درصد گونه‌های کوسه ماهیان در وضعیت تهدید VU، EN، CR قرار دارند و تنها حدود ۱۰ گونه در رده کم‌خطر (LC) یا داده‌ناکافی (DD) هستند.

فریدون عوفی درباره آخرین وضعیت گونه‌های کوسه ماهیان بر اساس معیارهای IUCN در سال ۲۰۲۴ گفت: از تعداد ۳۰ گونه کوسه ماهیان ایران، ۲۲ گونه در وضعیت نامطلوب و تهدید آمیز (در معرض خطر، آسیب‌پذیر، به شدت در معرض خطر) و ۶ گونه با کمی اختلاف وضعیت ارزیابی شده، در وضعیت بدون نگرانی و کم‌خطر قرار دارند، دو گونه نیز برای تعیین وضعیت ارزیابی فاقد اطلاعات کافی هستند. تغییر وضعیت برخی گونه‌های شاخص کوسه ماهیان در جنوب کشور متأسفانه به سمت قرارگیری در وضعیت بحرانی تر نسبت به مطالعات قبلی بوده است.

گونه	وضعیت گذشته (تا ۲۰۱۵)	وضعیت کنونی (تا ۲۰۲۴)
کوسه ببری (<i>Galeocerdo cuvier</i>)	کم‌خطر (NT)	آسیب‌پذیر (VU)
کوسه باله سیاه (<i>Carcharhinus limbatus</i>)	کم‌خطر (NT)	آسیب‌پذیر (VU)
کوسه نهنگی (<i>Rhincodon typus</i>)	آسیب‌پذیر (VU)	در خطر (EN)
کوسه لب‌سفید اقیانوسی (<i>Carcharhinus longimanus</i>)	آسیب‌پذیر (VU)	به‌شدت در خطر (CR)
کوسه چکشی بزرگ (<i>Sphyrna mokarran</i>)	در خطر (EN)	به‌شدت در خطر (CR)

فریدون عوفی درباره تحولاتی که در دهه‌های اخیر در زمینه مخاطرات زیست کوسه‌ها در خلیج فارس و دریای عمان رخ داده است، گفت: صید کوسه ماهیان در دهه ۷۰ تا ۸۰ عمدتاً با ابزارهای سنتی و در سطح محلی انجام می‌شد؛ اما امروزه تجارت جهانی باله کوسه و استفاده از تورهای صنعتی و کشتی‌های فراساحلی صدمات گسترده‌تری ایجاد کرده‌اند. در همین دوران تخریب زیستگاه بیشتر محدود به بنادر و نقاط ساحلی بود و تغییر اقلیم و افزایش دمای آب تهدید مهمی تلقی نمی‌شد، اما امروز این موارد به ویژه توسعه صنایع ساحل و فرا ساحل نفت و گاز و از طرفی رشد غیر موزون مناطق مسکونی (روستایی و شهری و گسترش بنادر)، به‌عنوان یکی از تهدیدات جدی برای بقا و مهاجرت کوسه‌ها مطرح است. به طوری که امروزه پروژه‌های بزرگ احیای ساحل (Land Reclamation) در امارات متحده عربی، قطر و عربستان تأثیرات عمیق‌تری بر کل اکوسیستم دریایی دارند.

تغییرات قابل توجه	دهه ۱۴۰۰	دهه ۱۳۹۰	نوع تهدید
ادامه روند نگران‌کننده صید، افزایش فشار جهانی بر ممنوعیت صید باله	فراوان؛ با ردیابی بیشتر اما اجرای ضعیف	فراوان ولی کمتر کنترل‌شده	صید بی‌رویه و غیرقانونی
ادامه تجارت غیرقانونی، علیرغم تلاش برخی همچنان ادامه دارد؛ کشورها برای مقابله	پنهانی‌تر، ولی پر سودتر	صادرات غیررسمی به شرق آسیا؛ گزارش‌های پراکنده	تجارت باله کوسه
افزایش سطح تخریب؛ فشار بر برگسترش پروژه‌های دریاخواری و تخریب زیستگاه‌های زادآوری و تولید مثل سواحل		محدود به بنادر و پروژه‌های شهری	تخریب زیستگاه‌های ساحلی
گسترش آلودگی نفتی و کاهش کیفیت آب شدت بیشتر، به‌ویژه ورود ریزپلاستیک و فلزات سنگین		عمدتاً به‌دلیل نشت نفت و آلودگی دریایی	
تهدید نوظهور اما جدی برای مهاجرت، افزایش محسوس دما، کاهش اکسیژن تغذیه و تولیدمثل محلول، اسیدی شدن آب		تأثیرات جزئی و نا محسوس	تغییرات اقلیمی
پیشرفت تدریجی در سیاست‌گذاری، اما هنوز ناکارآمد در عمل	آگاهی بیشتر اما ناکافی؛ برخی طرح‌های ملی و منطقه‌ای،	قوانین محدود و اجرای ضعیف	حفاظت قانونی و آگاهی عمومی
بهبود نسبی، ولی نیازمند پایش‌های پیوسته و منطقه‌ای	رشد پروژه‌های دانشگاهی و بین‌المللی	محدود، بیشتر به‌صورت پروژه‌ای	پایش علمی و داده‌های زیستی

حفاظت روی کاغذ

عضو هیات علمی «موسسه تحقیقات علوم شیلاتی کشور» معتقد است در حوزه قانون‌گذاری و آگاهی عمومی پیشرفت‌هایی حاصل شده (مانند ایجاد مناطق حفاظت‌شده دریایی در برخی کشورها)، اما اجرای قوانین و مشارکت جوامع محلی هنوز با چالش روبه‌رو است. او در پاسخ به این سوال که آیا مخاطرات این گونه‌ها نسبت به پژوهش‌اش در دهه ۹۰ تغییر کرده است، گفت: در دهه ۱۴۰۰ شمسی، تهدیدات زیستی کوسه‌ماهیان نه تنها باقی مانده‌اند بلکه پیچیده‌تر و گسترده‌تر شده‌اند. مخاطرات جدید مانند تغییرات اقلیمی و آلودگی میکروپلاستیکی در دهه ۱۳۹۰ هنوز چندان مطرح نبودند، ولی اکنون تأثیر مستقیمی بر بقای گونه‌ها دارند با اینکه پیشرفت‌هایی در پژوهش و آگاهی عمومی حاصل شده، اما صید بی‌رویه و تجارت غیرقانونی همچنان ادامه دارد و به عنوان مهم‌ترین تهدید باقی مانده است. روند برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های کشور در سازمان شیلات طی دو دهه اخیر نشان داده است که اولویت نداشتن حفاظت در مقابل بهره‌برداری، یک واقعیت پنهان و اعلام نشده و نهادینه شده و سیاست‌های حفاظتی همچنان در حد شعار باقی مانده است. سازمان شیلات به عنوان نهاد مسئول مدیریت منابع آبی، نقش کلیدی در حفاظت و بهره‌برداری پایدار از اکوسیستم‌های دریایی دارد. با این حال، تغییرات مکرر و مسئولیت‌های زود گذر در مدیریت ارشد سازمان، نتیجه‌ای جز از بین رفتن پیوستگی اولویت‌ها و سیاست‌گذاری‌ها، و نبود برنامه‌ریزی جامع و بلندمدت را نخواهد داشت. بدیهی است که چنین شرایطی منجر به توقف یا تغییر مسیر پروژه‌ها و سیاست‌های قبلی می‌شود که در نهایت چالش‌های جدی برای حفاظت از گونه‌های ارزشمند حساس و آسیب‌پذیر از جمله کوسه‌ماهیان ایجاد کرده است.

زنده زایی در کوسه ماهیان (آب های استان بوشهر) عکس از : فریدون عوفی

مدیریت ناهماهنگ منطقه ای

به نظر می رسد که ایران در محور های برنامه ملی حفاظت کوسه، مدیریت و نظارت ممنوعیت صید گونه ها، پایش جمعیت و داده های زیستی مبتنی بر طرح ها و پروژه های مطالعاتی و تحقیقاتی، همکاری های مستمر و موثر منطقه ای و بین المللی و همچنین مشارکت جوامع محلی، نسبت به کشور های منطقه در سطح پایین تری قرار دارد. لذا این موضوع وضعیت ذخایر کوسه ماهیان و تهدیدات زیستی آنها را بحرانی تر و شدید تر می کند. کشورهای دارای ساحل طولانی تر و صنعت شیلات فعال تر (مانند ایران، عمان، پاکستان و عربستان) تهدیدات بیشتری برای کوسه ها ایجاد می کنند. در کشورهایی مانند عراق نیز به دلیل دسترسی محدود به دریا، تهدیدات نسبتاً کمتر است، ولی آلودگی محیطی همچنان تأثیرگذار است. امارات و قطر به دلیل پروژه های بزرگ ساحلی و بنادر تجاری، بیشترین تخریب زیستگاه ها را دارند. نبود هماهنگی منطقه ای برای حفاظت از گونه های مهاجر مانند کوسه ماهیان، یک ضعف کلیدی محسوب می شود.

کشور	ماهگیری بدون هویت	تجارت باله کوسه	تخریب زیستگاه	آلودگی دریایی	ضعف قوانین حفاظتی	کمبود داده علمی
عراق	بسیار محدود سهم کوچک دریایی	ناچیز	اندک	بالا پساب دجله و فرات	بسیار محدود ضعیف	
کویت	متوسط	محدود	بالا بنادر و کشتیرانی	بالا نشت نفت	ضعیف	کم
عربستان سعودی	بالا بویژه صید صنعتی	متوسط	بالا	متوسط	در حال رشد توسعه یافته تر	
قطر	متوسط	پنهان و غیررسمی	بالا احیای سواحل	متوسط	نسبی	محدود
بحرین	بالا در مقیاس محدود	متوسط	بالا	بالا	محدود	کم
امارات متحده عربی	متوسط ولی تحت نظارت	بالا مرکز تجارت منطقه ای	شدید پروژه های عمرانی ساحلی	بالا	ناکافی	محدود
عمان	گسترده به ویژه در دریای عمان	متوسط	در برخی مناطق ساحلی	نفت و زباله	محدود	نسبی
پاکستان	بسیار بالا	بالا	محدود	شدید پساب صنعتی	بسیار محدود ضعیف	

نبود نظارت موثر و اجرای ضعیف قوانین

این متخصص کوسه ماهیان نقش مدیریت دولتی، به ویژه سازمان های شیلات و حفاظت محیط زیست، در حفاظت و آگاهی رسانی بسیار حیاتی دانست و گفت: حفاظت از کوسه ماهیان در ایران نیازمند رویکردی هماهنگ و متوازن میان سازمان شیلات و سازمان حفاظت محیط زیست است. هر دو سازمان با وظایف و قابلیت های خاص خود می توانند مکمل یکدیگر باشند، اما ضعف های مدیریتی، کمبود منابع و عدم همکاری موثر، کارایی برنامه های حفاظت را کاهش داده است. با اجرای پیشنهادات مدیریتی ارائه شده، می توان گام های مؤثری در جهت حفظ این گونه های ارزشمند برداشت و از پیامدهای منفی صید بی رویه و قاچاق جلوگیری کرد. سازمان شیلات ایران صید کوسه ماهیان در فصل زادآوری را ممنوع کرده است، اما این ممنوعیت یا رعایت نمی شود یا نظارت کافی بر آن نیست.

فقدان گشت های دریایی نظارتی - حفاظتی مستمر، نبود و یا عدم کارایی سامانه ردیابی شناورها (VMS) و خلأ در اجرای قوانین تجارت جهانی گونه های در معرض خطر CITES موجب شده قاچاق چیان حاشیه امن داشته باشند. برخی صیادان سنتی یا سودجو باله ها را جداگانه به دلالان محلی یا واسطه های خارجی می فروشند. دلایل اصلی تداوم قاچاق باله کوسه ارزش اقتصادی بسیار بالا و معامله هر کیلوگرم باله خشک کوسه در بازارهای شرق آسیا تا ۱۰۰۰ دلار آمریکا، نبود معیشت جایگزین برای صیادان مناطق محروم و ناهماهنگی بین سازمان های ذی ربط (شیلات، محیط زیست، گمرک، مرزبانی) است. سازمان شیلات به دلیل تسلط بر مجوزهای صید، نقش کلیدی در کنترل بهره برداری از کوسه ها دارد، اما به دلیل فشارهای اقتصادی و تغییرات مدیریتی، اغلب اجرای قوانین حفاظتی با ضعف مواجه است. سازمان محیط زیست در زمینه حفاظت گونه و آگاهی رسانی عمومی فعال تر ولی به تنهایی نمی تواند بدون حمایت و همکاری سازمان شیلات موفق باشد. فقدان هماهنگی بین دو نهاد و سایر سازمان های مرتبط (گمرک، مرزبانی، نیروی انتظامی) مهم ترین عامل ناکارآمدی مدیریت حفاظت کوسه ها است.

مهمترین تهدیدات کوسه ماهیان در منطقه

- **صید بی رویه و غیرقانونی - ماهیگیری بدون هویت:** علت اصلی کاهش جمعیت کوسه ماهیان در منطقه، صید بی رویه به ویژه برای باله کوسه است (برای استفاده در سوپ باله کوسه و صادرات. بسیاری از صیدها ثبت و گزارش نمی شوند و این باعث عدم نظارت موثر می گردد. کوسه ها به عنوان صید جانبی در تورهای ماهیگیری نیز گرفتار می شوند.
- **تجارت غیرقانونی باله کوسه:** در برخی کشورهای منطقه، علی رغم وجود قوانین محدودکننده، صادرات پنهانی باله کوسه به کشورهای آسیای شرقی (مانند چین، هنگ کنگ و تایوان) همچنان ادامه دارد. در اکثر موارد کوسه ماهیان برای باله هایشان صید شده و پس از بریدن باله، به دریا انداخته می شوند (شیوه ای غیراخلاقی و مخرب)
- **تخریب زیستگاه های طبیعی:** ساخت و سازهای ساحلی، توسعه بندار و گردشگری بدون ضابطه باعث تخریب زیستگاه های ساحلی و بسترهای شنی و مرجانی شده که برای زادآوری کوسه ها حیاتی هستند. پروژه های عظیم احیای زمین از دریا در امارات و قطر، نمونه ای از این دخالت های زیست محیطی اند.
- **آلودگی دریاها و تغییرات اقلیمی:** نشت نفت، ورود پساب های صنعتی و فاضلاب های شهری به آب های خلیج فارس و دریای عمان، موجب آلودگی گسترده آب ها و تهدید جانوران دریایی می شود. کوسه ها به دلیل عمر طولانی و موقعیت بالای خود در زنجیره غذایی، مقادیر بالایی از مواد سمی مانند جیوه را در بدن خود انباشته می کنند. گرم شدن آب دریا و تغییرات pH نیز بر الگوهای مهاجرت، تغذیه و زادآوری کوسه ها تأثیر منفی دارد.
- **نبود و یا کمبود قوانین حفاظتی یا ضعف در اجرا:** بسیاری از کشورهای منطقه، فاقد چارچوب های قانونی شفاف برای حفاظت از کوسه ها هستند یا این قوانین به درستی اجرا نمی شوند. فقدان برنامه های حفاظتی فراکشوری (منطقه ای) برای مدیریت جمعیت کوسه ها در آب های مشترک از چالش های مدیریتی می باشد.
- **فقدان داده و پژوهش علمی دقیق:** بسیاری از کشورهای منطقه داده کافی درباره وضعیت جمعیتی کوسه ها، مسیرهای مهاجرتی و زیستگاه ها ندارند. نبود داده، برنامه ریزی برای حفاظت از گونه ها را دشوار می سازد.

چهره اسطوره ای کوسه در حافظه ساحل نشینان جنوب

فریدون عوفی سال های زیادی با جامعه محلی خط ساحلی جنوب کشور زندگی کرده و روایت های زیادی از آنها در مورد کوسه ها شنیده است. وی که هم اکنون حاصل تجربیات و مطالعات خود در این زمینه را در کتابی با عنوان «افسانه ها و باورهای دریایی ایران» در دست تالیف دارد، در باره رابطه انسان و کوسه گفت: کوسه ماهی این شکارچی مرموز دریاها، از دیرباز جایگاه ویژه ای در ذهن و زبان مردم ساحل نشین و دریانوردان خلیج فارس و دریای عمان داشته است و به عنوان بخشی از افسانه های ایرانی، یک پیوند عمیق فرهنگ جامعه مردم ساحل نشین با طبیعت دارد. در افسانه ها و روایت های عامیانه، کوسه نه تنها نمادی از خطر و قدرت، بلکه موجودی اسطوره ای با ویژگی هایی فراانسانی تلقی می شود.

بسیاری از ماهیگیران که عمر خود را بر امواج خروشان گذرانده‌اند، داستان‌هایی شگفت‌انگیز از برخورد با کوسه‌ها روایت می‌کنند؛ گاه به‌عنوان نگهبانان گنج‌های پنهان در اعماق، و گاه تجسم خشم دریا. باورهای محلی، کوسه را گاه موجودی مقدس می‌دانند که نباید کشته شود، چرا که موجب خشم دریا خواهد شد. در برخی دیگر از فرهنگ‌های بومی، دندان کوسه به‌عنوان طلسمی برای حفاظت در برابر چشم بد یا بلایا به‌کار می‌رفته است. همچنین ترانه‌ها و مثل‌های محلی درباره کوسه‌ها، جایگاه آنان را در حافظه جمعی مردم ساحل نشین و دریانوردان منطقه تقویت کرده‌اند. در سنت شفاهی این جوامع، کوسه ماهی به گونه‌ای روایت می‌شود که گویی موجودی اسطوره‌ای است، با نقشی فراتر از یک جانور دریایی. همین آمیزه از واقعیت و خیال، و از باور تا افسانه، کوسه را به موجودی جذاب و پررمز و راز بدل کرده است. بررسی این باورها، پنجره‌ای گشوده به ذهنیت تاریخی و فرهنگی مردمانی است که زندگی‌شان با دریا گره خورده است.

در جنوب ایران و در میان مردم ساکن سواحل خلیج فارس و دریای عمان، کوسه‌ماهی با نام‌های محلی متعددی شناخته می‌شود. این نام‌ها بسته به گویش، قومیت، و منطقه و استان ممکن است اندکی تفاوت داشته باشند. به عنوان مثال کُفْت (هرمزگان و بوشهر)، کُپر و کافر (هرمزگان و بلوچستان)، چوفا یا چافا (بلوچستان)، بمبک (خوزستان و بوشهر)، و همچنین اسامی متداول دیگر در گویش‌های محلی جنوب کشور نظیر چُکِه ماهی، گله‌ماهی، شیر ماهی، و سگ ماهی (الهام‌گرفته از نام عربی "سمک الکلب").

سواحل جزیره هندورابی

عکس از : فریدون عوفی